

Araştırma Makalesi/ Research Article

Paçavra: Osmanlı Döneminde Dış Ticaret ve Kamu Sağlığı Arasında Sıkışmış Bir Ürün (1846-1880)

Namık Saçlı*

(ORCID ID: 0000-0001-5680-0152)

Makale Gönderim Tarihi
07.02.2025

Makale Kabul Tarihi
14.04.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Saçlı, N., "Paçavra: Osmanlı Döneminde Dış Ticaret ve Kamu Sağlığı Arasında Sıkışmış Bir Ürün (1846-1880)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 2274-2307.

APA: Saçlı, N. (2025). Paçavra: Osmanlı Döneminde Dış Ticaret ve Kamu Sağlığı Arasında Sıkışmış Bir Ürün (1846-1880). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 2274-2307.

Öz

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı şehirlerinden özellikle İstanbul ve İzmir'de yapılan paçavra ticareti ekonomik, idarî, sıhhi ve diplomatik yönleriyle incelenmiştir. Sokaklardan toplanarak depo ve mağazalara yığılan paçavra, ekonomik faaliyetin önemli bir parçasıdır. Bununla birlikte ilgili dönemde kolera gibi salgın hastalıkların havadan bulaştığına dair kabullerden ötürü, kötü koku yayan paçavra mağazaları ile idare arasında süreç boyunca gerilimler yaşanmıştır. Bu nedenle şehircilik ve kamu sağlığı politikalarıyla irtibatlı olan paçavra, devletin üzerinde sıkı denetim yürüttüğü bir ürün olmuştur. Depoların evlerden uzağa, şehir dışına çıkarılma çabaları ile yabancı tüccarların menfaatlerinin çatışması, diplomatik sorunlar ortaya çikarmıştır. Osmanlı Devleti her müdahalesinde, karşısında tüccarlarının menfaatlerini korumak isteyen yabancı ülke temsilciliklerinin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Araştırma sürecinde diplomatik ve bürokratik yazışmalar, halkın şikayetleri ve tüccarların

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, Türkiye, namiksacli@hotmail.com.
Ph.D., Independent Researcher, Turkey.

talepleri gibi konuları içeren arşiv belgeleri merkezli bir inceleme yapılmıştır. 19. yüzyılda paçavranın sadece bir ticarî emtia olmadığı, aynı zamanda modernleşen Osmanlı şehirlerinde beledî politikaların da odağında olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca 1870'li yıllarda, devletin paçavra ticaretinde bir tekel kurarak işletmesini özel bir ortaklığa devretme girişimi de görülmüştür. Osmanlı Devleti'nin ticaret, sağlık, şehircilik arasındaki dengeyi nasıl sağladığı analiz edilmiştir. Tek bir emtia üzerinden ticaret, kamu sağlığı politikaları, yabancı sermaye ve diplomatik ilişkilerin kesişim noktalarını ele alan bir perspektif sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Paçavra, Dış Ticaret, Kamu Sağlığı, Diplomasi

Rags: A Commodity Caught Between Foreign Trade and Public Health in the Ottoman Empire (1846-1880)

Abstract

This study examines the trade of rags in Ottoman cities, particularly in İstanbul and İzmir, during the 19th century from economic, administrative, sanitary, and diplomatic perspectives. Collected from the streets and stored in warehouses and shops, rags were a significant part of economic activity. However, due to contemporary beliefs that diseases like cholera spread through the air, tensions arose between authorities and rag shops, which emitted unpleasant odors. Therefore, as a commodity tied to urban planning and public health, rags were subject to strict regulation. Efforts to relocate warehouses away from residential areas clashed with foreign merchants' interests, leading to diplomatic disputes. The Ottoman government faced resistance from foreign diplomatic representatives, who opposed its interventions to protect their merchants. This study is based on archival documents, including diplomatic and bureaucratic correspondences, public complaints, and merchants' demands. In the 19th century, rags were not merely a trade commodity but also central to municipal policies in Ottoman cities. Additionally, in the 1870s, the state attempted to establish a monopoly and transfer its operation to a private partnership. The study analyzes how the Ottoman government balanced trade, public health, and urban planning, offering a perspective on the intersections of commerce, public health policies, foreign capital, and diplomacy through the lens of a single commodity.

Keywords: Ottoman Empire, Rags, Foreign Trade, Public Health, Diplomacy.

Giriş

Paçavra, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ihraç ürünleri arasında mühim bir yer tutmaktaydı. Hane, hastane, tersane gibi yerlerden toplanan bu tür emtia belirli merkezlerde biriktirilip¹ akabinde yurtdışına sevk edilirdi. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde ürünü alıp depolara satan *paçavracı esnafı* bulunmaktaydı. Bununla birlikte söz konusu ürün, ticarete konu olmakla birlikte toplandığı yerlerde kötü koku yaydığından ötürü şikayetlere sebep olmaktaydı. Çalışmada İzmir özellikle dış ticaret boyutuyla ele alınmış; paçavranın ihracat sürecinde kâğıt sanayiine hammadde olması, imtiyazlar ve uluslararası pazarlara yönelimi bağlamında değerlendirilmiştir. İstanbul ise ticaretin yanı sıra kamu sağlığı ve tekel girişimi ekseninde analiz edilmiş; şehir içinde paçavra mağazalarına yönelik halkın şikayetleri, sağlık raporları ve devletle yaşanan gerilimler üzerinden incelenmiştir.

Paçavra kâğıt imalatında kullanılan bir hammaddedir. Türkçe literatürde paçavra konusu daha çok kâğıt üretimi ya da kâğıdın Avrupa'ya serüveni merkezinde araştırılmıştır. İncelediğimiz döneme nazaran çok eski devirlerde, orta çağda dahi paçavradan kâğıt imalatı yapıldığı bilinmektedir. Çin'de başladığı kabul edilen bu faaliyette önce ipekten imalat söz konusuyken, zamanla daha ucuz olan pamuğa ve en sonda paçavraya doğru bir yönelme yaşanmıştı.² Çin'den Arap/İslam dünyasına gelen kağıtçılıkta bunların dışında keten de kullanılmaktaydı. Örneğin, Eriha (Filistin) yakınlarında yapılan arkeolojik kazılarda, 9. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlenen yoğun paçavralar, bölgede kâğıt sanayiinin varlığına dair ipucu vermektedir.³ İslam dünyasından Endülüs yoluyla Avrupa'ya yayıldığı düşünülen bu sektör, gittiği yerlerde paçavranın hammadde ya da bir ticari emtia olarak kullanımının önünü

¹ *Hisart Canlı Tarih Müzesi'* nin kurucusu Nejat Çuhadaroğlu bir programda, diğer ülkelere kıyasla Türk askerî üniformalarını bulmanın zor olduğunu, zira sahipleri tarafından saklanmayıp elden çıkarıldığını belirtmektedir. Bahse konu üniformaların en azından bir kısmının hanelerden paçavra toplayanların eline geçtiği düşünülebilir. *AUZEF'le Sektörün İçinden*, 2023, https://www.youtube.com/watch?v=ulCpTW_pv90.

² Edip Akyol, "İslâm Medeniyeti'nin Batı'ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* IV, sy 7 (2006): 130.

³ Zohar Amar, "Ortaçağ'da Suriye'de (eş-Şam) Kağıt Endüstrisi Tarihi", çev. Murat Öztürk, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy 42 (2005): 209.

açmıştır.⁴ Endülüs'ten İtalya'ya keten ve paçavralardan kâğıt üretimi Fabrianolu Pace tarafından getirilmiştir.⁵ Amerika'daki ilk kağıt fabrikası ise William Rittenhouse tarafından Pensilvanya, Germantown'da 1690'de üretime başlamıştır. 18. yüzyılın ortasında el işçiliğinden makineleşmeye geçilerek sanayileşmeye doğru bir dönüşüm gerçekleşmiştir.⁶

Lemire, İngiltere'de 18. ve 19. yüzyılda ikinci el giysi piyasasını incelediği çalışmasında, araştırmaların İngiliz sanayiine odaklandığını ve ürünün doğası gereği bu alana girmediği için pek bilinmediğini belirtmekteydi. Zira, bu tip emtia bir üretim sürecinden geçmediği için pek fazla kayıt bırakmamakta, ayrıca resmî belgelerde ya da parlamento tartışmalarında izlenememekteydi. İngiltere'de paçavra hem giysi olarak tercih edilmiş hem de kâğıt sanayiine hammadde olmuştu. Her iki ihtiyaca da yönelik olduğu için tüccarlar paçavraları ayrıştırıp giyilebilir olanları daha yüksek fiyattan giysi olarak satıp kalanını daha ucuz fiyattan ve doğrudan kâğıt üretim tesislerine vermekteydiler.⁷ Bu iki ihtiyaca ek olarak Ginsburg, paçavranın *geri dönüşüm*e de konu olduğunu aktarmaktadır. *Shoddy* ve *mungo* endüstrileri olarak adlandırılan bu saha; 19. yüzyılda ipek hariç olmak üzere yünlü emtianın makineler vasıtasıyla iplik haline getirilmesi olarak özetlenebilir. Ortaya çıkan iplikler düşük kalite kumaş üretimi için tekstil sanayiine hammadde olarak sunulmaktaydı. Geriye kalan toz ve kırpıntılar ise şerbetçiotu tarlalarına gübre olarak dökülmekteydi.⁸

⁴ Mehmed Ali Kağıtçı, "Medeniyetin Öncüsü: Kağıt ve Meraklı Tarihi", *Yeni Tarih Dünyası*, sy 6 (1954): 53-56; Ekrem Üçyiğit, "Ortaçağ İslâm Medeniyetinin Avrupa Medeniyeti Üzerinde Tesirleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV, sy 1-2 (1955): 39; Mehmet Azimli, "Sicilya'daki İslam Medeniyetinin Avrupa'ya Etkileri", *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, 2010, 155.

⁵ Mine Esiner Özen, "Kâğıt Filigranları ve Dr. Emel Esin Kütüphanesi Yazmalarından Örnekler", *Türklük Bilgisi Araştırmaları* XXVII, sy 2 (2003): 134; Fatih Damlıbağ, "Hamidiye Kağıt Fabrikası", *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 37 (2015): 21.

⁶ Lyman Horace Weeks, *A History of Paper-Manufacturing in the United States, 1690-1916* (New York: The Lockwood Trade Journal Company, 1916), 57-58.

⁷ Beverly Lemire, "Consumerism in Preindustrial and Early Industrial England: The Trade in Secondhand Clothes", *Journal of British Studies* 27, sy 1 (1988): 1-8.

⁸ Madeleine Ginsburg, "Rags to Riches: The Second-Hand Clothes Trade 1700-1978", *Costume* 14, sy 1 (1980): 128.

Senchyne, ucuz olan paçavra hammaddesi ile pahalı olan kâğıt çıktısı arasındaki çelişkiyi ortaya koyarak kapitalizmde değer in doğasını tartışmaya açmaktadır. Atık bir ürün olan paçavranın endüstriyel bir ürüne dönüşmesi sermayenin “yoktan var edilmesine” bir örnektir. Aynı zamanda banknota geçiş sürecinde de kâğıdın fiziksel değersizliğine dair bir söylem inşa edilmesine de vesile olmuştur. Senchyne, para, kıymetli evrak ve her türlü vesaik üretilmesinden dolayı paçavrayı salt bir meta olarak değil, finansal sistemin temellerinin dayandığı bir altyapı olarak tasvir etmektedir. Çeşitli gazete ve edebî metinlerden bir okuma yapmaya çalışan yazar, J.T. Bell’in *Little Jim, the Rag Merchant* adlı eserinde, paçavra toplayan Amerikalı küçük bir çocuğun aileye sunduğu ekonomik katkıyı vurgulamaktadır. Öte yandan eserde dilencilik ve paçavra toplayıcılığı arasında ahlakî ve ekonomik fark ile birlikte sosyal değişime dair tespitlere de ışık tutmaktadır. Bu esere ek olarak Bell, *The Beggar* hikayesinde de Jim gibi paçavra toplayıcılığı yaparken, zamanla zenginliğe ulaşan Anthony isimli çocuğun hikayesini aktarmaktadır.⁹

Dikkat edilirse Bell, paçavradan zenginliğe (rags-to-riches) uzanan hikayeleriyle emek vererek değer yaratıldığını ortaya koymakta ve bir nevî erken dönem Amerikan rüyası sunmaktadır. Aslında bu yaklaşım, 19. yüzyılda sanayileşen Avrupa ve Amerika’da ihtiyaç duyulan insan gücüne dönük olarak çalışkanlığın kutsanması ve idealize edilmesini içinde barındırır. Nitekim aynı dönemde benzer bir süreci Osmanlı Devleti’nde de görebilmek mümkündür. Hafez’in deyiş iyle, Osmanlı aydınları üretken olmak üzerine yaptıkları tartışmalarla tembellik ve çalışkanlığa dair yeni düşünce ve yaklaşımlar icat etmişlerdir.¹⁰

Paçavra esaslı kâğıt üretimi, başlangıcından 17. yüzyıla kadar hemen hemen aynı şekilde devam etmişti ve şu aşamaları içermekteydi: Paçavra ve benzeri hammaddeler beyazlaması için teknelerde kireçli su ile karıştırılarak düzgün liflerden oluşan bir selüloz bulamacı elde edilene kadar çiğnenip dövülmekteydi. Paçavranın yumuşatılmasının amaçlandığı bu süreç, taş havanlarda tahta tokmaklarla uygulanıyordu. Zamanla, doğrudan dövülerek yapılan işlem yerini kâğıt değirmenlerine

⁹ Jonathan Senchyne, “Rags Make Paper, Paper Makes Money: Material Texts and Metaphors of Capital”, *Technology and Culture* 58, sy 2 (2017): 545-54.

¹⁰ Melis Hafez, *Osmanlı’da Tembelliğin İcadı: Geç Osmanlı’da Verimlilik Kültürü* (Ankara: Fol Kitap, 2023), 25.

bırakmıştır. Elde edilen bulamaç, tekrar su ile karıştırıldıktan sonra tahta kalıplar üzerine gerilmiş keten bezlerin üstüne dökülerek şekillendirilirdi. İlk dönemlerde üretilen kağıtların dayanıklılığı yüksek olsa da zamanla artan talep kaliteyi düşürmüştür.¹¹

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız Çin, İslam dünyası ya da Avrupa'dakine benzer şekilde klasik dönem Osmanlı kâğıthanelerinde ve 19. yüzyıl fabrikalarında da üretimde aynı yöntem benimsenmişti.¹² III. Selim'in projelerinden olup 1804-1832 seneleri arasında çalışan Beykoz Kâğıt Fabrikası'nın kapanma sebeplerinden biri olarak dericilerden paçavra ve tutkal temininde yaşanan sıkıntılar ileri sürülmüştür.¹³ Ürün bir sarf malzeme değil de hammadde olduğundan ötürü sektörde ne denli kritik bir yer işgal ettiği Beykoz örneğinden anlaşılabilir. Aynı senelerde ABD kâğıt fabrikaları da paçavra tedarikinde sürekliliği sağlayabilmek için sistematik bir uğraş vermekteydiler. Bu nedenle paçavra tüccarlarını da aşarak doğrudan halkla temas kurup onları sürece dahil etmek için basını kullanmaktaydılar. Nitekim 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında halkı teşvik amacıyla gazete ilanları, afişler ve filigranlarda "paçavralarınızı koruyun" (save your rags) ibareleri sıklıkla yer almaktaydı.¹⁴

Literatür incelendiği zaman Osmanlı'da paçavra üzerine pek çalışılmadığı anlaşılmaktadır. Konuyla doğrudan ilgili olarak sadece Tamgörgü'nün yüksek lisans tezi ve makalesi tespit edilebilmiştir. Tamgörgü, 19. yüzyılda İstanbul'un çöp sorununu anlattığı tezinde

¹¹ Serkan İlden, "Türkiye'de Kitap Konservasyonu Çalışmaları ve Bir Kağıt Restorasyonu Laboratuvarı Kurma Projesi" (Yüksek Lisans, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 16; Muammer Göçmen, "Türklerin Kağıt ve Kağıtçılık Tekniğine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007*, 2007, 161, 165.

¹² Engin Cihad Tekin, "Osmanlı Kitap Tarihi Araştırmalarının Metodolojik Yaklaşımında Avrupalı Seyyahların Etkisi 1453-1699", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* VIII, sy 1 (2020): 126.

¹³ İsmail Güleç, "Osmanlılarda Kağıt ve Kağıtçılık", *Müteferrika : Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, sy 2 (1994): 88; Emre Dölen, "İstanbul'daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: İktisat, Ulaşım ve Haberleşme VI* (2015): 256.

¹⁴ Weeks, *A History of Paper-Manufacturing in the United States, 1690-1916*, 62, 114-17; AJ Valente, *Rag Paper Manufacture in the United States, 1801-1900: A History, with Directories of Mills and Owners*, McFarland&Company (Jefferson, 2010), 8.

paçavraya da -bir tür atık olması nedeniyle- değinmektedir.¹⁵ Paçavra üzerine yazdığı makalesinde ise 1829-1908 arasına tarihlenebilen otuz beş adet arşiv dosyasına atf vererek paçavracı esnafını merceğe almıştır. Araştırma kıymetli olmakla birlikte, ele aldığı konunun çerçevesi itibarıyla orijinal arşiv belgelerinin içeriklerine detaylı nüfuz edilmediği görülmektedir.¹⁶ Çalışma 1846-1880 dönemine odaklanmıştır. Tarih aralığının seçiminde başlangıç noktası İzmir Kâğıt Fabrikası'na dair belgelerden ötürü 1846 alınmış, dönem sonu ise 1870'lerde ortaya çıkan gelişmelerin bitiş zamanı, paçavranın ticaret içindeki payının düşüş trendine girmesi ve yaşanan sorunların tekrara düşmesinden ötürü 1880 olarak belirlenmiştir.

Arşiv belgelerine dayalı bir çalışma ortaya konulduğu için paçavra, Osmanlı Arşivi'nde ilgili tarih aralığında tümüyle taranmıştır. Bu süreçte toplam altmış üç dosya temin edilmiştir. Bunlar arasında kırk ikisi içerdiği bilgi yoğunluğu ve kurguyla örtüşen yapısı nedeniyle doğrudan metin üretimine uygun bulunmuş ve leflerine de atf verilerek kullanılmıştır. Belgelerin seçiminde belirli bir örneklem metodundan ziyade, derinlik ve tematik uyum esas alınmıştır. Bahsi geçen kırk iki dosyadan Tamgörgü ile ortak olarak kullanılanlar yaklaşık on beş olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmada belgelerin içerikleri detaylı biçimde analiz edilmiş; tek tek olaylar ve aktörler üzerine odaklanılmıştır. Tamgörgü'nün çalışması ise daha çok genel bir çerçeve sunmakta ve birçok dosyada lef belirtilmeden genel anlatıya yer vermektedir. Kısacası tekrara düşmemek için farklı bir yaklaşım ve yoğunlukla ilerlemeye gayret edilmiştir. Bu makalede birincil kaynaklardan hareketle İzmir Kâğıt Fabrikası, İstanbul'da Cibali, Balat ve Kuruçeşme mağazaları ile 1870'te tekel girişimi ve devamında yaşananlar ayrı ayrı işlenecek şekilde bir kurgu oluşturulmuştur. Ayrıca bu girişim, devletin bir emtia üzerinden ticareti merkezileştirme çabasının örneklerinden biridir. İstanbul'un belirli semtler bağlamında ele alınmasının sebebi, kamu sağlığı ve diplomatik sorunlarla alakalı belgelerin sadece buralarda bulunan mağazalar özelinde bulunmasıdır. Konunun kamu sağlığı ve ticaret temalarını keskin çizgilerle ayıramama nedeni ise ikisinin birbiriyle çok iç

¹⁵ Ahmet Bulut Tamgörgü, "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Bir Sorunsal Olarak Çöp" (Yüksek Lisans, Ege Üniversitesi, 2020).

¹⁶ Ahmet Bulut Tamgörgü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Paçavracı Esnafının Doğuşu ve Gelişimi", *Kebikeç*, sy 52 (2021).

içe olması nedeniyledir. Örneğin 1870'teki tekel girişimi, yalnızca bir ekonomik hamle değil, aynı zamanda kamu sağlığını güvence altına almak için mekânı yeniden düzenleme sebebiyle iç içe alınan bir karardır. Bununla birlikte bahsi geçen mağazalar ticarî dolaşıma da ev sahipliği yaptığı ve gelişmeler her iki konuyu etkilediği için kronolojik süreç dikkate alınmıştır.

İzmir Kâğıt Fabrikası ve Paçavra İhracatı

Arşiv belgelerinde paçavraya dair ulaşabildiğimiz en eski belge 3 Haziran 1846 tarihlidir. İlgili dönemde paçavraya “kirpas-pâre” de denilmektedir. Maliye Nâzırı'na yazılan takrirden Prusyalı Yahudi David Ebelyon'un İstanbul'dan paçavra toplatıp yurtdışına götürdüğü iddiası gündeme gelir. Aynı dönemde İzmir'de kurulan bir kâğıt fabrikasında paçavra hammadde olarak kullanılacaktır. İzmir Kâğıt Fabrikası Müdürü Düzoğlu Hoca Agop (ö. 1847) bu nedenle kendi ihtiyaçları olan ürünü yabancıların toplatıp çıkarmalarının engellenmesini istemektedir. Ziraat Meclisi'nde görüşülen bu talep üzerine paçavraların sadece fabrika tarafından toplatılması ve gümrük ile kantariye gibi vergilerden muaf tutulması kararlaştırılır.¹⁷ Ayrıca fabrika için sadece giysi toplanmayacak, Tersâne-i Amire'nin hurdaya çıkan yelken bezi ve halatları ya da Darbhâne, hastane ve kışlalarda biriken gömlek, yelek, pantolon, çorap gibi mallar da temin edilecekti.¹⁸ Bu ilk belgelerde Osmanlı topraklarında sanayi ve ticaretin arttırılması hassasiyeti dikkat çeker. Kâğıt üretimine bu minvalde bakılmış ve devletin kâğıtta dış bağımlılıktan kurtulması istenmişti.

İzmir'deki¹⁹ tesisin imtiyazı on beş sene müddetle verilmişti ve bu süre boyunca paçavra toplamak da yine fabrika uhdesine bırakılmıştı. Bu

¹⁷ BOA. C.İKTS. 37/1813. Düzoğlu Hoca Agop Darbhâne'de hem ifrazcıbaşılık (mübayaacılık) hem de Evkaf-ı Hümâyûn ve Ceyb-i Hümâyûn sarraflığı görevlerini yürütmüştür. Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 56, 62; Fatma Nur Aysan, “II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefati: Düzoğulları” (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 44-45.

¹⁸ Zeki Arıkan, “İzmir Kağıt Fabrikası (1843-1863)”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, 1998, 312.

¹⁹ Çalışma boyunca Osmanlı Devleti'nin Batı ile ticaretinde iki büyük limanı olan İstanbul ve İzmir'e odaklanılmakla birlikte küçük limanlarda da yürütülen dış ticaret faaliyetlerinde paçavranın izi sürülebilmektedir. Bayraktar'ın 1906 Ayvalık Limanı dış

süreçte İngilizler gibi bazı yabancıların iç bölgelerden kâğıt toplayıp İzmir'e sevk ettiği anlaşılmaktadır.²⁰ Ayrıca 1853'te Yahudi Yasef'in de bir talebi dikkat çeker: Bu arayıcı esnafının²¹ fabrika için topladığı paçavradan ihtiyaç fazlasını ihraç etme talebidir. Fakat bu ilk süreçte özellikle Düzoğlu Hoca Agop'un da direktmesiyle Yasef'e olumlu cevap verilmez. Fakat aynı dönemde paçavra ihracatı yapıldığı da bilinmektedir. Yasef'e göre; fabrika paçavraları hem kendilerinden düşük fiyata almakta hem de ihtiyaç fazlalarını yurtdışına satmaktadır. Zira, fabrikanın satın aldığı ve yurtdışına sattığı paçavralar arasında on dört kat bir fiyat farkı bulunmaktadır. 1853 senesi içinde fabrikanın ihtiyacı ile toplanan hammadde arasında büyük bir miktar farkı olduğu devletçe de tespit edilmesine rağmen yine de "ihtiyaç fazlası" paçavra için olumlu bir sonuç hemen çıkmamıştır. Bunun yerine fabrikaya satılan emtianın birim fiyatı artırılarak Yahudi olan arayıcı esnafı teskin edilmiştir. Ayrıca Yasef'in yaptığı bazı zorbalıklar yüzünden işinden de el çektilmesi kararlaştırılmıştır.²² Bu süreçte devletin duruşunun ilerleyen senelerde de değişmeden devam ettiği, iki sene sonra sefâretlere tebligat yapılarak tüccarlarının paçavra toplayamayacağını bir kez daha bildirmesiyle anlaşılmıştır. Ayrıca Şam'dan Selanik'e değin taşradaki yerel idarelere de bu minvalde takrirler gönderilmiştir.²³

1850'lerin başında arşiv belgelerindeki tartışmaya paralel olarak ABD'ye de yoğun bir şekilde paçavra ihraç edildiği bilinmektedir. Örnek vermek gerekirse; 1850'li yıllarda ABD'ye her sene doğrudan sevk edilen

ticaret verilerini içeren çalışmasında 9.000 yeni okka paçavra ihracatı görülmektedir. Bayram Bayraktar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Başkalaşım Sürecinde Ayvalık Şehri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy 84 (1993): 111.

²⁰ BOA. İ.MVL. 273/10579 (lef. 1).

²¹ Arayıcı esnafı "sokakların temizliğinden, çöplerin toplanmasından" sorumluydu. Bu görevlerinden ötürü paçavranın tedarikinde de hizmet verdikleri anlaşılmaktadır. Bahsi geçen esnaf grubuna dair Pul'un yaptığı müstakil çalışma için bkz.: Ayşe Pul, "Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIII, sy 1 (2008): 211-38. 1858 tarihinde ise paçavra toplama işinin müstakil bir grup tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır ki bunlara "kirpas-pâre toplayıcı esnafı" denilmekte ve başında bir kethüda bulunmaktadır. BOA. A.}MKT.NZD. 253/7.

²² BOA. İ.MVL. 273/10579 (lef. 10, 11, 14, 17, 19, 25, 26); Zeki Arıkan, "İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi* XVIII, sy 22 (1997): 111-58. Yasef'in taleplerine ilk aşamada olumlu bir dönüş yapılmadığına yukarıda değinilmişti.

²³ BOA. HR.MKT. 127/7; 127/12.

paçavra miktarında dalgalanmalar olmaktadır ki şöyle verilebilir: 1850’de 412 ton, 1851’de 393 ton, 1852’de 656 ton, 1853’te 400 ton, 1854’te 314 ton, 1855’te 1.210 ton, 1856’da 817 ton ve 1857’de 1.067 ton. Tüm dönem boyunca bir senede en hacimli sevkiyat ise 2.643 tonla 1872’de gerçekleşmiştir. Amerikan gümrüklerine yansıyan birim fiyatları “1-3 sent/pound” seviyelerinde seyretmekteydi.²⁴ İmtiyazın sadece İzmir’deki fabrikaya verilmesi ve bu süreç içinde ABD’ye de ihracatın vaki olması gerçeği arayıcı esnafının iddialarını doğrular bir veri sunmaktadır. Kısacası fabrika ihtiyacından fazlasını toplayıp yurtdışına satış yapmaktadır.

ABD gümrük kayıtları incelendiği zaman paçavranın kâğıt üretimi için alındığı görülmektedir. Ayrıca Osmanlı’dan ithal edilen bu ürünün hemen hemen tamamının hammaddesi pamuk ve ketendi.²⁵ Fakat Amerikan Sefâreti’nden gelen bir takirde paçavraların, rengi ile de sınıflandırıldığı görülmektedir. 1850’lerin başında beyaz paçavranın birim fiyatı renklisine nazaran yarı yarıya pahalıydı. Beyazların pamuktan mamul olduğu düşünülmektedir.²⁶ İncelediğimiz bu ilk dönemlerde New York’a sevkiyat yapan İzmirli şirketlerden biri *Botchatz & Co.* olarak dikkat çekmektedir.²⁷ Fabrika dışında satış yasağının titiz bir şekilde uygulanmasına dair yazışmaların sahaya da etki ettiği görülmüştür. Amerika’nın yanı sıra 1856 senesinde İzmir’de yerleşik İngiliz *J.W. Brown & Co.* İngiltere’ye göndermek üzere elli ton paçavra temin eder fakat ihraç edilmesi için Osmanlı gümrüğünden gerekli tezkire çıkmaz. Bu nedenle İngiliz Sefâreti durumu protesto edecektir. Burada protestonun sebebi önemlidir. Zira İngilizler ticaret antlaşmasının tekelleri kaldıran ve serbest ticarete imkân veren hükümleri hilafında bir uygulama olduğunu

²⁴ Namık Saçlı, *Osmanlı Devleti’nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2024), 138-40. İzmir Kâğıt Fabrikası’nın kurulma planları yürütülürken muhtemel giderlere dair yapılan hesaplamalarda paçavranın kâğıttan hamura dönüşüm sürecindeki maliyetleri hesaplanmıştı. Londra’dan alınan fiyatlarda paçavranın kalitesine göre 77, 90 ve 102,5 paraya satıldığı öğrenilmişti. Arıkan, “İzmir Kağıt Fabrikası (1843-1863)”, 304.

²⁵ Saçlı, *Osmanlı Devleti’nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)*, 138-40.

²⁶ BOA. İ.MVL. 273/10579 (lef. 3, 8, 19). Fiyatlar belgelerde şu şekilde geçer: Beyaz için 155, 156 kuruş; renkli için 104 ve 114 kuruş. Yirmi altı lef içeren bu dosyanın on iki belgesi Arıkan tarafından yayınlanmıştır. Bkz.: Arıkan, “İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler”.

²⁷ BOA. İ.MVL. 273/10579 (lef. 7).

iddia etmektedir.²⁸ Brown şirketi protestodan sonra da konunun peşini bırakmaz. Şirket, 1856 tarihli bir yazışmada İzmir'deki kâğıt fabrikasının bir süredir aslı görevini yürütmeyip un değirmeni olarak kullanıldığını ve tesise getirilen paçavranın ise olduğu gibi ABD'ye ihraç edildiğini iddia eder. Bu bilgi, şirketin İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Stratford Canning'e gönderdiği resmî mektupta yer almakta ve ABD'ye yapılan sevkiyatın detaylandırılabilirliği belirtilmektedir.²⁹ Nitekim son on iki ayda ABD'ye sevk edilen paçavra da 817 tona tekabül etmektedir ki bedeli de 41.726 \$'dır.³⁰ Yaklaşık bir sene sonra Mösyö Pari'den gelen bir arzuhal dikkat çekicidir. Kendisini, Fransa vatandaşı olan de Losi ve Boveya'nın vekili olarak takdim etmiştir. Vekillerinin, vefat etmiş olan Düzoğlu Hoca Agop ile ortak olduklarından bahisle paçavra imtiyazının kendilerinde olduğunu ve bunun işletilmesini talep eder.³¹ Bu başvurudan çok kısa süre sonra toplama ruhsatı olmadığı halde bu işe kalkışan bazı kimseler kısa bir süreliğine tutuklanıp salıverilmiş ve İzmir Kâğıt Fabrikası'nın imtiyaz süresinin bitmediği hatırlatılmıştır.³² Dikkat edilirse konu fabrikanın işletilmesinden ziyade paçavra toplama imtiyazı etrafında dönmektedir.³³ Bununla birlikte işletme yine de paçavra ihracatına dönük faaliyetlerde bulunmuştur. Zamanla hem esnaf hem de yabancı sefâretlerin müracaatlarında, işletme imtiyazına rağmen mevcut olan ticaretlerinin sekteye uğramasını istemedikleri anlaşılmaktadır. Yine de devlet, fabrikanın imtiyazı hilafına hamlelere izin vermemeye çalışmıştır. Bu da paçavra ticaretinde bir yed-i vâhid usulünün varlığını hissettirmektedir. Konuyu kapatırken bir hususa açıklık getirmek isteriz: Tamgörgü, İzmir Kâğıt Fabrikası'nın faaliyette olduğu senelerde İngiltere ve ABD arasında yoğun bir paçavra rekabetinden bahseder. Oysa Amerika gümrük kayıtlarına göre 1850'lerin başında ABD'nin en büyük

²⁸ BOA. HR.TO. 223/22 (10 Mayıs 1856).

²⁹ BOA. HR.TO. 223/57 (10 Temmuz 1856).

³⁰ U.S. Department of the Treasury, *Report of the Secretary of the Treasury, transmitting a report from the Register of the Treasury, of the commerce and navigation of the United States for the year ending June 30, 1856* (Washington, D.C.: A.O.P. Nicholson, Printer, 1856), 272-73.

³¹ BOA. HR.MKT. 212/29 (2 Eylül 1857).

³² BOA. HR.MKT. 213/62; 214/2.

³³ Arşiv belgelerinde 1857'nin kalan günlerinde Henry Offley isimli Amerikalı tacirin Selanik'e kadar olan mahallerde paçavra toplaması üzerine yazışmalar bulunmaktadır. Offley'in faaliyetlerine dair son yazışma 19 Aralık 1857 tarihlidir. Fabrika imtiyazının fiilen uygulanabilmesi için yürütülen yasaklamalara dair yazışmalar da 1857'den sonra biter.

paçavra tedarikçileri arasında İtalya ve Avusturya'nın arkasından genelde İngiltere gelmektedir.³⁴

İzmir'de yukarıda bahsedilen süreçten sonra da paçavra üzerine mağaza ve depoların varlığı bilinmektedir. Örneğin 1867'de Fransız vatandaşı Charles Cosi Halkapınar Nehri civarında uzun yıllar paçavra ve yün depolarına sahip olmuştur.³⁵ Bununla birlikte yukarıda aktarılan sürecin devamında Osmanlı Devleti dahilinde paçavra hammaddesinden kâğıt üretimi yapılan bir fabrikanın yeniden inşa edildiğine dair bir kayıt yoktur. Ayrıca nihai olarak mamûla (kâğıda) dönüşen paçavra hammaddesinin Osmanlı safahatında yeniden işlenip mamul ya da yarı mamûla dönüştüğüne dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Örnek olarak ABD'nin Osmanlı Devleti'nden altmış yıllık süreçte ilk önceleri hacimli fakat zamanla seyrekleşen paçavra ithalat verilerinde ürünün hammadde olması, Osmanlı topraklarında hiçbir işlemde geçmediğine de bir diğer delalettir. ABD'nin genel gümrük tarife politikalarıyla da uyumlu olan bu durum nedeniyle birçok ürün deniz nakliyesine uygun olarak presleme, paketleme, tuzlama ya da bazen sadece yıkama gibi işlemlerden geçirilmekteydi. ABD 19. yüzyılda sanayisini geliştirmek için mamul ve yarı mamul mallara koruyucu gümrük tarifeleri uygulamaktaydı. Bu nedenle Osmanlı'dan ABD'ye yapılan ihracatın genel görünümü ürünlerin en ham halleriyle gönderilmesi üzerine şekillenmişti.³⁶

Üretim olmasa da paçavra ihracatı Osmanlı Devleti'nin son senelerine kadar azalarak da olsa sürmüştü. Yine Amerika Birleşik Devletleri'ni örnek alırsak, 1860'lar ve 70'lerde Osmanlı'nın bu ülkeye dönük paçavra ihracatının en yüksek dönemini yaşadığı anlaşılmaktadır.

³⁴ Örnek olması bakımından tek bir sene için bkz.: U.S. Department of the Treasury, *Report of the Secretary of the Treasury on the Commerce and Navigation of the United States for the Year Ending June 30, 1850* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1851), 254-55. Ayrıca bkz.: Tamgöğü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Paçavracı Esnafının Doğuşu ve Gelişimi", 419-20.

³⁵ Belge Halkapınar Nehri'ndeki su geçiş hakkına dair bir anlaşmazlık ile alakalıdır. *BOA. HR.TO. 202/19* (19 Şubat 1867).

³⁶ ABD'ye ihracattaki bu vakıyı sadece paçavrada değil; yün, meyan kökü, afyon ve tütün gibi hacimli ama en ham halleriyle ihraç edilen ürünlerde de izleyebilmek mümkündür. Örneğin tütün yaprağının sapının çıkarılması ya da yünün yıkanması dahi verginin katlanması neden olmaktadır. Saçlı, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)*, 116-98.

ABD'ye ihraç edilen paçavranın hemen hemen tamamı pamuk ve ketenden mamul emtiadandır. İzmir, İstanbul ve Beyrut gibi limanların paçavra ihracatında öne çıktığı anlaşılmaktadır. Saçlı, 1850-1909 senelerinde ABD'ye ihraç edilen paçavrayı yaklaşık 38.000 ton olarak tespit etmiştir ki bunun çoğunluğu 1880 öncesine aittir. ABD'nin her ne kadar paçavra talebi azalmamış olsa da Akdeniz bölgesinden ithalata dair yasaklayıcı tedbirlerden ötürü Osmanlı'nın bu ülkeye ihracatı düşüşe girer.³⁷ Çolak'ın 1908-1913 arası Ticaret-i Hariciye istatistiklerinden derlediği verilerde "kâğıt ve paçavra" kategorisi Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatı içinde her sene %1'den az olsa da varlık göstermiştir.³⁸ Bu son dönemlerde Ahmed Midhat Efendi (ö. 1912) paçavraya önem vererek, ürünün Osmanlı'da toplandıktan sonra ihraç edilip Avrupa'da yüksek katma değere (kâğıda) dönüştükten sonra geri dönmesini eleştirmektedir. Bu işleyiş, ülkeden gereksiz yere para çıkmasına neden olmaktadır. Hammaddenin çıkıp mamul madde olarak geri geldiği bu döngüyü kırmak için şirketleşmeye gidilerek kâğıt fabrikaları kurulmalıdır.³⁹

İstanbul Paçavra Mağazaları ve Kamu Sağlığı

Çalışmanın ilk bölümünde paçavranın dış ticaret boyutu, İzmir örneği üzerinden ele alınmıştır. İzmir'de yürütülen ticaret hem yerel işletmeler hem de yabancı aktörler aracılığıyla şekillenmiştir. Bu bölümde ise odak İstanbul'a çevrilmiştir. Ancak İstanbul'da paçavra, arşiv belgelerinde dış ticaretten ziyade kamu sağlığı tartışmalarıyla yer bulmuştur. Bu nedenle inceleme, kentin paçavra mağazaları ekseninde gelişen sıhhi sorunlar ve bunlara yönelik idari yaklaşımlar çerçevesinde ilerleyecektir. Özellikle Cibali ve Kuruçeşme mağazaları hem halk şikâyetlerinin hem de diplomatik müdahalelerin merkezinde yer aldıkları için seçilmiştir. Bu sorunların ardından 1870'te devletin ticareti denetim altına alma çabaları, paçavra üzerinde bir tekel girişimini gündeme getirmiştir.

³⁷ Saçlı, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)*, 138-40.

³⁸ Filiz Çolak, "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Ticaretinde İzmir Limanı'nın Önemi", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy 7 (2009): 120, 125.

³⁹ M. Orhan Okay, "İktisatta Millî Düşünceye Doğru -İlk Görüşlerin 100. Yılı-", *Ahmet Midhat Efendi Kitabı*, 2007, 159.

Kuruçeşme Mağazaları

Arşiv belgelerinde paçavranın kamu sağlığı odağı alınarak işlenmesine ilk olarak 1860 yılında rastlanmaktadır. O sene Cenova şehbenderinin konuya ilişkin bir tahriri olduğu belirtilmiş, ancak söz konusu belgenin aslı dosyaya eklenmemiştir.⁴⁰ 1864 senesinden itibaren ise paçavra ile ilgili yazışmalarda belirgin bir artış yaşanmıştır. Özellikle mağazaların şehir içindeki konumu ve halk sağlığı üzerindeki etkilerine odaklanan belgeler bu tarihten itibaren artan bir şekilde yer almaya başlamıştır. Bu belgelerde ticarî işleyiş ile kamu sağlığı kaygıları çoğu zaman iç içe geçmiş durumdadır. Bu nedenle paçavra meselesi, İstanbul’da dış ticaretten çok kent yönetimi ve kamu sağlığına dair idarî düzenleme ve kararlar bağlamında şekillenmiştir.

Kuruçeşme Sarrafburnu’nda⁴¹ bulunan bir paçavra mağazası açıldığı sene olan 1864’te⁴² birkaç ay içinde şikâyete konu olur. Olayların “şikâyetler” üzerine başlaması önemlidir. Zira, paçavranın sağlıkla illiyetini devletin sağlık mekanizması değil halkın talepleri tetiklemiştir. Hazine-i Hassa meskûkât sandikkârı Bedros Yağlıkçıyan’ın da imzası olan ve ahali adına yazılan istid’â-nâmeye göre Belçikalı A. Lysen isimli bir tüccar⁴³ bölgede birkaç odalık mağaza kiralayıp paçavra depolamaktadır. Çeşitli belgelerde buradaki mağazaların *saadetlü Mihran Bey’e / Düzoğlu Mihran Bey’e* ait olup Belçikalı tarafından kiralanarak işletildiği belirtilmektedir.⁴⁴ Düzoğlu Mihran 1850 senesinde Meskûkât Müdürlüğü’ne getirilmişti. Bu tanım daha önce ifrazcıbaşı (mübayaacı) olarak bilinen görevi ifade etmektedir.⁴⁵ Yukarıda değinildiği gibi 1840’lı ve 50’li yıllarda İzmir’deki fabrikanın ortakları arasında da Düzoğlu ailesi

⁴⁰ BOA. HR.MKT. 320/32.

⁴¹ Belçikalının mağazaları için bu paragrafta atf verdiğimiz belgelerde bazen Kuruçeşme, bazen Sarrafburnu, bazen de Ortaköy-Kuruçeşme arası ifadesi kullanılmaktadır. Tam lokasyonu en net ifade eden Sarrafburnu’dur ki günümüzde Divan Kuruçeşme, Boğaziçi Üniversitesi sahil girişi, Korkmaz Yiğit Anadolu Lisesi ve kazıklı yolun olduğu bölgeye denk düşer. Bir başka belgede ise “Patrikhane ve kilise kurbunda ve cadde üzerinde” olduğu da ilave edilmektedir ki ilgili noktada “Ayios Yani Rum Ortodoks Kilisesi” bulunmaktadır. Bkz.: BOA. MVL. 863/80 (lef. 1, 10).

⁴² BOA. HR.UHM. 219/69 (lef. 6).

⁴³ Belçikalı girişimcinin ismi belgelerde “Liş”, “Layze”, “Lizar”, “Lyzen”, “Lapzen” ve “Barto Lini” olarak Türkçe’ye çevrilmiştir.

⁴⁴ Bkz. BOA. MVL. 863/80 (lef. 7) (8 Aralık 1864); BOA. HR.TO. 509/19.

⁴⁵ Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, 55.

bulunmaktaydı. Aynı ailenin İzmir ve İstanbul'daki faaliyetleri dikkate alındığında, yalnızca darphâne bağlantılı sarraf kimlikleriyle değil, paçavra ticaretinde fabrika ve mal sahipliği gibi sıfatlarıyla emtia tedarik zincirindeki aktörlükleri de öne çıkmaktadır.

Kuruçeşme ahalisi paçavra mağazalarından çıkan toz ve kötü kokudan (taaffün) dolayı rahatsız olmaktaydı. Ayrıca paçavraların kamu sağlığına ve çevreye de zararlı olduğunu vurgulamaktaydılar.⁴⁶ Devamında Mekteb-i Tıbbiye'den yaptırılan bir keşif raporuyla çevreye verilen zararın da tespit edildiğine dikkat çekilerek, ahali tarafından rapora uygun olacak şekilde mağazaların tahliyesini tekrar talep etmişlerdir.⁴⁷ Şikayetlerde bölgedeki kilisede ibadet edilememesi, kamu sağlığı ve yaşam kalitesinin bozulması gibi diğer belgelerde tekrarlanan kelimeler dikkat çekicidir. Mağazalarda çalışan amelelerin hastalandığını, evlerine gidip gelerek çocuklarına ve komşularına da hastalık bulaştırdıkları ahalinin bir diğer iddiasıdır.⁴⁸ Meclis-i Tıbbiye'nin kaleme aldığı rapor 10 Ağustos 1864 tarihlidir. Meclis-i Sıhhiye azası olan doktorlardan teşkil edilmiş komisyon birkaç defa keşif yapmıştır. Mağazalarda kadın ve erkek olmak üzere 260 işçi çalışmaktadır. Buna göre mağazaların kötü koku yaymakla birlikte bulaşıcı bir hastalık ortaya çıkardıklarına dair bir bulgu yoktur. Bununla beraber zararsız olduklarını iddia etmek de zordur. Zira durgun suyla yıkama ve sonrasında kurutma işlemleri yapılmakla birlikte çok yoğun toz üretilip hava sağlığını bozmaktadırlar. Sonuç olarak raporda paçavraların "kamu sağlığı" için tıbben zararlı olduğu kabul edilmektedir ve ahalinin huzurunun kaçırılmış olması da ayrı bir vakıadır.⁴⁹ Bir başka belgede ise 300 amelenin çalıştığı yazılıdır. Ayrıca Kuruçeşme'deki şirket paçavra (atık) haricinde pamuk ve yün (mamûl) işi de yapmaktadır. Öte yandan şirketin defter suretinde görüldüğü üzere birçok yerde peşin ödeme suretiyle kiralık mağaza tutmuşlardır ki semtler şöyledir: Unkapanı, Beşiktaş, Üsküdar, Kuzguncuk, Selimiye, Sümbüllü Taş, Yeniköy, Şehremini (2), Samatya, Yenikapı, Balat (4), Beyoğlu, Galata (2), Hasköy, Kasımpaşa, Davutpaşa, Ahırkapı, Cibali,

⁴⁶ BOA. MVL. 448/52.

⁴⁷ BOA. MVL. 453/17 (9 Ekim 1864).

⁴⁸ BOA. MVL. 863/80 (lef. 1, 10) (3 Nisan 1864).

⁴⁹ BOA. MVL. 863/80 (lef. 3, 9, 12).

Ortaköy, İzmir. Fakat belgede üç ayrı faaliyetten bahsedildiği için hangi mağazaların paçavraya özgü olduğu bilinmemektedir.⁵⁰

Zabita Müşiriyeti'nin 24 Aralık 1864 tarihli bir takririnden Kuruçeşme'deki mağazaların boşaltılması için yapılan girişime değinilmektedir. Buna göre Belçika Sefâreti'nin ikinci tercümanı ile birlikte ama girişimcinin gıyabında olacak şekilde mağazanın boşaltılmasına karar verilmiştir. Fakat akabinde hem tüccar hem de Sefâret mağazaların tahliyesine muvafakat olunamayacağını bildirmişlerdir ve bu pozisyonlarında da ısrar etmişlerdir. Zira karşı tarafa göre bir muhakeme olmadan mağazanın tahliyesi mümkün değildir. Yaşanan bu kriz üzerine mağaza içinden paçavra tahliyesi olamasa bile en azından içine katıyen ürün alınmayarak bir karşı hamle düşünülmüştür. Amelelerden sekiz on kadarının burada vefat etmesi zabıtaca önlem almanın elzem olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yapılmış kontrato da masaya yatırılır ki burada şikâyet olduğu takdirde sorumluluğun kiracıda olduğu belirtilmektedir.⁵¹ Ayrıca bundan yaklaşık dokuz ay sonra aynı mağazalar üzerine zabita müşirliğinde komisyon kurulması ve üyeleri arasında bir adet doktorun da bulunması istenmiştir.⁵²

1868 senesine geldiği zaman kayıtlarda Belçikalı Lysen'in mağazasının kapatıldığı yazılmaktadır fakat ileriki senelerde kaydedilmiş belgelerden anlaşıldığı üzere bu işletme bir şekilde faaliyetlerine devam edebilmiştir. Müteşebbis kapatılma üzerine ortaya çıkan zarar ve ziyanının karşılanması iddiasında bulunacaktır. Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet hukuk müşavirlerinden Parnis Efendi'den mütalaa istenir. Fakat konunun devamı "şimdilik" kesilir.⁵³

1871 senesinde Arnavutköy'de kayık-hâne civarında ve sahil-hâneler arasında bu sefer İngiliz vatandaşı Sr. Roolake iki adet paçavra mağazası işletmeye başlar. Bahsi geçen işletme de şikayetler üzerine kapatılmak

⁵⁰ BOA. HR.TO. 509/19.

⁵¹ BOA. MVL. 863/80 (lef. 7, 8).

⁵² BOA. HR.MKT. 519/19 (12 Haziran 1865). Bâb-ı Zabtiye'de kurulacak bu komisyona Meclis-i Sıhhiye de üye vermişti.

⁵³ BOA. A.İMKT.MHM. 426/71 (15 Kasım 1868); BOA. ŞD. 2391/8 (25 Kasım 1869).

istenmiş fakat Roolake'in itirazları üzerine konu Sadâret'e ve İngiliz Sefâreti'ne aksetmiştir.⁵⁴

1872 senesinde Kuruçeşme ahalisi kayık-hânenin bulunduğu bölgedeki paçavra ve vapur kömürü mağazalarından yeniden şikâyetçi olmuştur. Bu sefer alınan kararda, mağazaların tamamen kapatılmasından ziyâde bu tür eşyaların sokulmaması şeklinde daha dolaylı ve yumuşak bir yöntem benimsenmiştir.⁵⁵ Ancak bölgeden gelen şikâyetler devam edince, bu yaklaşım yetersiz bulunmuş ve mağazaların tamamen kapatılması gündeme gelmiştir. Bu nedenle kapatılmaları için önce altı ay müddet verilmiş, sonra bu süre iki ay daha uzatılmıştır. Yetkililer tarafından mağazaların yeniden kömür ve paçavra depolama faaliyetine devam etmemesi istenerek, Zabıta ve Bahriye marifetiyle de konunun takipçisi olunmaya çalışılmıştır.⁵⁶ Buna rağmen belirtilen sürenin sonunda Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyün kaleminden Ali Bey'in⁵⁷ mal sahibi olduğu mağazaya kiracısı tarafından büyük miktarda kömür getirildiği tespit edilmiş ve konuya müdahale edilmeye çalışılmıştır. Öte yandan kiracının vatandaşı olduğu devlet ise diplomatik girişimde bulunarak mağazalar için yeni yerler gösterilene kadar müsaade olunması için iltimas talep etmiştir.⁵⁸

1874'te mağazaların Şûrâ-yı Devlet'çe kapatılma kararına rağmen iki sene sonra Kuruçeşme sakinleri tekrar şikâyet arzuhalleri kaleme alacaktır. Aslında bu noktada 1874 tarihinde kapatılmanın arka planında nasıl bir formül olduğunun bilinmesi önem arz eder: Kuruçeşme'de altı mağazada kömür ve paçavra ticareti yapılmaktadır. Bunların yarısının üç senelik ve kalanının birer senelik kira kontratları vardır. İdare bu mağazaları o esnada doğrudan kapatmamış; kontratları bitip de yeniden kiralama esnasında, bahsi geçen ürünlerin konulmaması şartıyla sözleşme düzenlenmesini istemiştir. Böylece bölgede bu ürünlerin toplanılmasının da fiilen yasaklanması amaçlanmıştır. Fakat hane ve

⁵⁴ BOA. HR.MKT. 725/88 (lef. 3, 5, 6).

⁵⁵ BOA. ŞD. 678/27.

⁵⁶ Konunun Bahriye ile ilgisi mağazaların iskelesi olup, bu yolla mal getirilmesi sebebiyledir.

⁵⁷ Ali Bey'in mağazasında İngiltereli bir kiracı vardır. Bu şahsın daha önce adı geçen Sr. Roolake olup olmadığı net olmamakla birlikte ihtimal dahilindedir. Bir başka mağaza sahibi ise Yunanlı Proko'dur. BOA. ŞD. 685/13 (lef. 5, 8).

⁵⁸ BOA. HR.MKT. 840/100; 849/54.

sahil-hâne sakinlerinin şikayetlerinden görüldüğü üzere kapatılma kararı fiilen uygulanamamıştır.

Yaşanan gelişme ve kapatmalardan ötürü Kuruçeşme Sarrafburnu'nunki tesislerden birinin sahibi olan Belçikalı Lysen en sonunda Osmanlı Devleti'ne karşı tazminat iddiasında bulunacaktır. Belçika Sefâreti ise vatandaşının arkasında durmuş ve tazminat taleplerine dönüş alınmadığı iddiasını öne sürerek süreç içinde Osmanlı devlet kurumları ile iletişime geçip protesto notaları çekmiştir.⁵⁹ Lysen her ne kadar hukukî taleplerde bulursa da Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Muhâkemât Dairesi'nce hazırlanan mazbatada duruşmalara gelmekten imtina ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Sürecin Adliye'ye havalesinin ise Belçika nezdinde rahatsızlık yaratıp protestoya konu olduğu görülmektedir. Zira Sefâret sürecin komisyonlarda bitirilmesini ummaktaydı ki böylece gelişmelere diplomatik olarak müdahil olabileceklerini düşünmekteydiler.⁶¹ Bu noktada Lysen'in duruşmalara gelmemesinin arkasında muhtemelen Sefâret'in bulunduğunu düşünmekteyiz. Birçok uluslararası hukukî konuda yaşandığı gibi bu meselede de mösyö Parnis Efendi'nin iki defa mütalaası istenecekti. Hatırlanırsa 1860'ların sonunda Sefâret'in Lysen ile ilgili iddiaları için de bahsi geçen hukukçu bir mütalaa kaleme almıştı. Parnis Efendi öncelikle Lysen'in tazminat talebi olduğuna fakat herhangi bir miktar da belirtmediğine değinir. Ayrıca meselenin komisyonda çözümüne taleplerine ise komisyonun artık mevcut olmadığından hareketle olumlu bakmaz. Ayrıca bu talep Kanûn-ı Esâsî ile de uyumsuz. Ona göre tazminat ile tazminat miktarı ayrı başlıklardır. Tesisin kapatılmasından dolayı olabilecek bir tazminata karşı negatif tutum sergilemeyen fakat kabul de etmeyen Parnis Efendi, bununla birlikte konunun Mehâkim-i Adliye'ye havalesi hususunda Belçika'nın itirazlarını yersiz bulur.⁶²

1881'de Lysen'in işlerini devrettiği Hugo ve Frederick isimli iki Alman vatandaşından ötürü konuya Almanya da dahil olur. Osmanlı Devleti bu mülkiyet devrini hukukî olarak tanımayacaktır. Zira bahse konu devrin

⁵⁹ Yukarıda görüldüğü üzere aslında konu mağaza açılışı olan 1864'e kadar geri gitse de son süreçteki notaların tarihleri şu şekildedir: 26 Mayıs 1875, 16 Ağustos 1877, 31 Ekim 1878, 18 Haziran 1880. *BOA. HR.TO. 171/35; BOA. HR.UHM. 219/69.*

⁶⁰ *BOA. HR.TH. 18/58 (27 Ekim 1875).*

⁶¹ *BOA. HR.UHM. 219/69 (lef. 6, 9).*

⁶² *BOA. HR.UHM. 219/69 (lef. 7, 8).*

içinde Lysen'in kapanan paçavra mağazasından dolayı Osmanlı Devleti'nden alacağı olduğunu iddia ettiği tazminatın da var olduğu iddia edilmektedir. Almanlar devrin tamamen hukukî olduğunu ve ayrıca 4 Şubat 1870 tarihli Glyn & Osmanlı Devleti davasının sonucunun da buna emsal olduğunu savunurlar. Osmanlı Devleti'nin hâlihazırda kabul ya da vaat ettiği bir tazminat olmamasına rağmen, Lysen bunu devretmiştir.⁶³ Dikkat edilirse devlet kendi egemenlik topraklarında kamu sağlığı gerekçesiyle faaliyet yürüten tüccarların mağazasını kapatmıştır. Fakat vakıa, ülkeler arasında tazminat ve alacak devirlerini de içerecek şekilde diplomatik bir meseleye evrilmiştir.

Cibali Mağazası

Cibali'deki paçavra mağazasının sahibi Azaryanlar, Osmanlı Ermenisi ve aynı zamanda ABD vatandaşı olan, birçok iş sahasında faaliyet gösteren ve hikayeleri 1835'e kadar geri götürülebilen bir aileydi. Ünver, Aristakes Azaryan'ın takriben 1857 senesinden itibaren Cibali'de bir paçavra dükkanının sahibi olduğunu belirtir.⁶⁴ Bahsi geçen dükkâna dair kayıtlarsa arşiv belgelerine -kuruluşundan sekiz sene sonra- 1865'te yansımaya başlar. O sene mağaza zabıta marifetiyle kapatılacaktır. Önce beş gün müddet verilerek söz alınmıştır. Akabinde mağazadaki eşyaların peyderpey taşındığı iddiasıyla sürecin hemen nihayete ermediği görülmüş ve yeniden zabıta gönderilmiştir. Azaryan ise bu muamelenin İstanbul'daki diğer hiçbir paçavra mağazasına uygulanmadığını belirterek itirazını dile getirir.

Azaryan üç sayfalık arızasında birçok kişiyi emsal göstermeye çalışırken önümüze 1860'lar İstanbul'unda paçavra ticaretinin de bir panoramasını getirir: 1865'te Azaryan'ın Cibali'deki mağazası dışında da tesisler vardır ki Hasköy'de beşten fazla, Üsküdar'da iki, Tavuk Pazarı, Haznedar Hanı ve Balat'ta birer adettir. Cibali'deki mağazada paçavra depolamak dışında ayırma, temizleme ve sepileme faaliyeti de yürütülmektedir ki bu son işlem esnasında kokunun daha da katlanılmaz seviyelere çıktığı tahmin edilebilir. Mağaza sahipleri ise İngiltere, Fransa, İtalya gibi devletlerin vatandaşlarıyken, yalnız biri Osmanlı tebaalıdır.

⁶³ BOA. HR.TH. 36/47.

⁶⁴ Metin Ünver, "Azaryanlar: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Ermeni Tüccar Aile", 19-20. *Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri -Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar: 5-7 Ocak 2015, Uluslararası Sempozyum, İstanbul I* (2015): 98-100.

Sahada paçavra toplayıcıların sayısı bin beş yüzden fazladır. Bu şahıslar gün boyu mal toplamaktadırlar. Akşam olduğundaysa topladıkları paçavrayı ya satar ya da arzu ettikleri değere ulaşana kadar muhafaza etmek üzere evlerine götürürlerdi. Bu da kötü kokunun sadece mağazalarda değil, toplayıcılardan ötürü evlerde de mevcut olduğunu göstermektedir. Bir başka depolama noktası ise ihracata konu olması hasebiyle gümrük depolarıydı. Azaryan vakıanın yabancı ülkelerde de aynı usulde olduğunu; tüccarın Trieste, Napoli, Palermo, Marsilya, New York gibi şehirlerde de paçavrayı mağaza ve depolarda tuttuğunu belirtmekteydi.⁶⁵

Azaryan'ın mağdurâne söylemlerinin yanı sıra mağdur tarafta bambaşka bir hikâye ile karşılaşmıştır. Bu kapsamda Cibali Kapısı yakınlarında Seferikoz Mahallesi ahalisi tarafından 10 Ağustos 1865 tarihli arzuhal çok çarpıcıdır. Belgeden Azaryan'ın mağazada aslında kiracı olduğu ve asıl mağaza sahibinin ise Osmanlı vatandaşı Antoranadi olduğu görülmektedir. Ahali mağazadaki pis konunun tüm bölge sakinlerini rahatsız ettiğini, bu nedenle daha önce de şikâyetle bulduklarını belirtmektedir. Nitekim Meclis-i Vâlâ da bu minvalde karar çıkarmıştır. Zaten Azaryan'ın da arızası tam bu esnada kaleme alınmıştır. Kendisi paçavraları balyalayarak parça parça mavnalara yükleyip Yedikule'ye göndereceğine söz vermiş olmakla beraber her nasılsa mavnalar kıyından açıldıktan sonra Azaryan gelip kendi kendine (hûd-be-hûd) bunları tekrar mağazaya yöneltmiştir. Bunun üzerine zabıta tarafından kendisine yirmi dört saat süre verilmiş fakat Azaryan buna da uymayıp mağazanın sahil tarafına bakan kapısından gizlice paçavra getirmeye devam etmiştir.⁶⁶ İlginçtir ki arızasında sözler veren ve aslında bir tek kendisine ayrımcılık yapıldığını iddia eden girişimci bir yandan da farklı bir gündemle işlerini yürütmeye devam etmeye çalışmaktadır.

Azaryan'a dair durum Amerikan vatandaşı olması hasebiyle sefâret ile de yazışmalara konu olur. Sıhhiye komisyonu tarafından düzenlenen mazbatanın bir nüshası Amerikan Sefâreti'ne gönderilecektir.⁶⁷ Sefâret ise doğal olarak kendi vatandaşının arkasında duracaktır. Sefir,

⁶⁵ BOA. HR.TO. 146/134.

⁶⁶ BOA. HR.MKT. 524/77.

⁶⁷ BOA. HR.TO. 492/136.

Azaryan'ın emirlere karşı gelmediğini fakat mağazası kapatıldığı için büyük zararlara uğradığını iddia eder. Bu zararların izalesi için ise vatandaşına bir an evvel ruhsat verilmesini rica eder.⁶⁸ Mağazası kapatılan Azaryan da arkasında sefâretin varlığını hissedince ruhsat talebinde bulunacaktır. Zarar ve ziyanının on bin lira gibi büyük seviyelere çıktığından ve yakında limana gelecek bir gemiye yükleme yapmak istediğinden bahis açar.⁶⁹ Aslında burada biraz zararlarını vatandaş olduğu devlet marifetiyle Osmanlı'dan rücu etme ihtimalini ortaya koyup örtük bir tehdit ileri sürdüğü dahi düşünülebilir. Fakat 2 Ağustos tarihinde Hariciye'den Sefâret'e kararlı bir duruşla cevap verilecektir. Şöyle ki; Hariciye ahalinin şikayetlerini haklı bulmakta ve bu şartlar altında Azaryan'ın Cibali'de mağaza işletemeyeceğini bildirmektedir. Fakat yine de bir açık kapı bırakılır: O da Azaryan'ın başka mahalde mağaza açabilmesidir.⁷⁰ Osmanlı tarafı bahsi geçen mağazaya dair tavrını korumakla birlikte Azaryan'ın tümünden paçavra ticaretini engellemeyeceğine dair bir duruş takınmıştır. Bundan sekiz gün sonra Sefâret'ten gelen takirde ise mağazanın dokuz senedir açık olduğundan ve son bir seneye kadar hiçbir muhalefet yaşanmadığından bahisle şikayetlerin pek de inandırıcı olmadığı ima edilmiştir. Sefir, hiçbir paçavra mağazasında ruhsat olmazken neden Cibali'deki mağaza için istenildiğini anlamadığını belirtir. Diğer ülke vatandaşlarına bu sebeple yapılmayan muamelenin Azaryan'a uygulanmasından ötürü protestoya mecbur olduğunu ilave eder. Hatta daha da ileri giderek İstanbul'daki diğer paçavra mağazalarını kapı numaralarına kadar sıralayarak konuyu bir kıyasa götürür.⁷¹ Aslında bu ifadeler Türk-Amerikan ilişkilerinin hukukî başlangıcı kabul edilen 1830 senesi antlaşmasından itibaren Amerikalı diplomatların üzerinde titizlikte durduğu bir konunun vakaya yansımadır. Şöyle ki; bahsi geçen antlaşmanın birinci maddesinde vergi konusu tespit edilirken metne "Mezîd müsâadeye mazhar olan düvel-i mütehâbbe tüccârı misillü" ifadesi eklenmiştir. Diplomatlar Osmanlı Devleti'nde Amerikan vatandaşlarının iddia ettikleri sıkıntıların özü ne

⁶⁸ BOA. HR.TO. 146/138 (8 Mayıs 1866).

⁶⁹ BOA. HR.MKT. 550/63 (5 Temmuz 1866).

⁷⁰ BOA. HR.TO. 494/41.

⁷¹ BOA. HR.TO. 146/146. Sefir'in bahsettiği diğer mağazalar şunlardır: Kasımpaşa Değirmenarkası Sokak'ta 1 ve 3 numara, Fener Caddesi'nde 38 ve 41 numara. Ayrıca Beyoğlu, Üsküdar ve Kuruçeşme mağazalarına da atıf vardır.

olursa olsun sürekli 1830 antlaşmasının bu ilkesine atfı yapmaktadırlar. Sefîr Morris'in 10 Ağustos tarihli takrîrindeki ifadelerin de geri planında ikili ilişkilerde bu alışageldik iddia yatmaktadır. Sefîr mevcut mağazaları sıralayarak ya hepsinin açık kalması ya da yasaklanmasını fakat Amerikan vatandaşlarının eşitliğinden taviz veremeyeceklerini vurgulamaktadır.⁷²

“Hıfz-ı Sıhhat-i Umumiye” İçin Bir Girişim: Paçavra Ticareti Üzerine Tekel Denemesi (1870)

1860'lı seneler İstanbul'unda Cibali'de Amerikalı Azaryan ve Kuruçeşme'de Belçikalı Lysen etrafında ve daha çok kamu sağlığı çerçevesinde yaşanan tartışmalardan sonra 1870'lerin hemen başında İstanbul'un paçavra ticareti iki tüccara verilmek istenmiştir. Bu iki ortaktan birisi İngiliz vatandaşı George Dowell ve diğeri Aleksander Eliasco iken vekilleri de mösyo Moliri'dir.⁷³ 24 Ağustos 1870'te Şehremaneti Meclisi tarafından kaleme alınan takrirden bu girişim “hıfz-ı sıhhat-ı umumiye” için bir tedbir olarak aktarılmaktadır. Oysa üzerinde konuşulan konu ihracata dönük bir üründür ki bunun ticareti de kâr üretmektedir. Kısacası devlet paçavraya hem ticarî hem sıhhi hem de kamu geliri olarak bakmaktadır. Kurulmak istenen yapının ne olduğunu anlamak için mukavelenin iki maddesini incelemek icap eder:

İkinci madde: “el-yevm mevcûd bulunan paçavra mağazaları tahliye ettirilip paçavra ve kemik ve boynuzlar yeniden inşâ olunacak mağazalardan gayr-ı mahalle vaz' olunamayacaktır.”

Beşinci madde: “Nıfs-ı Dersaadet ve tevabî'nden inşa olunan on altı aded mağazanın haricinde cüz'î ve küllî ve gerek tüccârı tarafından ve gerek devşiriciler (toplayıcılar) cânibinden paçavra ve kemik ve boynuz hıfz ve iddihâr olunmak memnû'dur.”

Böylece bütün İstanbul'un paçavra ticareti bahsi geçen iki tüccara teslim edilerek bir *tekel* oluşumu yaratılmak istenmiştir.⁷⁴ Tüm paçavra

⁷² Saçlı, *Osmanlı Devleti'nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)*, 17, 61-77.

⁷³ Dowell'in ismi aynı sene İstanbul'da gazyağı depolanacak bir mahzen inşası imtiyazı talebinde; Eliasco'nun adı ise 660.000 Lira sermaye ile kurmak istedikleri bir inşaat/müteahhitlik şirketi için izin talebinde geçmektedir. Bkz.: *BOA. HR.MKT.* 673/55; *BOA. ŞD.* 675/1.

⁷⁴ Şûrâ-yı Devlet'te varılan kararda da bunun farkında olunarak “şimdiye kadar böyle kirpâs-pâre ve kemik toplamakla meşgûl olan esnâfın terk-i san'atla hem bu yüzden tarîk-i intiâşları (geçinme yolları) sedd edilmiş ...” ifadesi de eklenmişti.

toplayıcıları da altıncı madde ile bu mağazalara ürün götürmeye “mecbur” bırakılmıştır. İlgili maddeler şirket dışında paçavra ticaretini yasaklasa da bu kuralı kontrol etmek de ayrı bir zahmet ortaya çıkarmaktadır. Girişim sekiz ay içinde on altı mağaza açacak, yeterli görülmez ise sayısı yirmi beşe kadar çıkarılabilecektir. Mağazalar şehirden uzakta kurulacaktır.⁷⁵ Ayrıca ilk defa paçavralar; kemik ve boynuzla birlikte anılacak ve tüm süreç boyunca bu tip mağazaların portföyünde üç ürün birden bulunacaktır. Fakat sonuç itibarıyla her ne kadar süreç bir seneye yakın sürede bu seviyeye getirilmiş ise de arşiv belgelerine yansıyan paçavraya dair belgelerde Dowell ve Eliasco’nun ismine bir daha rastlanmamaktadır. Bu da girişimin devam edemediğini göstermektedir. Ayrıca çalışmanın çeşitli yerlerinde verilen ve 1871’den sonra da faaliyette bulunan farklı kişilerin paçavra mağazaları da buna emsal teşkil eder.

1870’te kamu sağlığı gerekçe gösterilerek yapılmak istenen tekel girişimi bir değişimi miras bırakmıştır. Bu da hane halkının yoğun yaşadığı yerlerdeki mağazaların daha uygun mahallere (mevâki’-i münâsibeye) taşınma girişimidir. Böylece halkın havaya hastalık yayıldığına dair şikâyetlerin önüne geçilmek istenmektedir. Bu noktadan sonra devletin çabaları mağazaların münasip yer olarak karar verilen Yedikule’ye taşınma mücadelesine evrilecektir.

Balat Mağazası ve Mağazaların Yedikule’ye Tahliye Çabaları

Her ne kadar tekel girişimi sonuçsuz kalmış olsa da bunun arkasındaki kamu sağlığı kaygıları doğrultusunda, mağazaların kalabalık mahallelerden uzaklaştırılması yönündeki müdahaleler devam edecektir. Bu sürecin yaşandığı günlerde İngiliz vatandaşı Rowley 1872 senesinde Balat’ta 47 ve 53 numaralı iki dükkânda paçavra ve kemik deposu kurmuştur. Bahsi geçen yerde ortaya çıkan pis koku, yetkilileri kamu sağlığı açısından rahatsız etmiştir. Bu nedenle söz konusu deponun bir hafta içinde boşaltılması kararı alınmıştır. Rowley’in İngiliz vatandaşı da olması hasebiyle 22 Ağustos 1872’de konsolosluga bilgi geçilerek, belirtilen süre içerisinde karara uyulması için bildirim talep edilmiştir. Rowley ise savunmasında sadece 53 numaranın kendisine ait olduğunu, 47 numarada ise kiracı olarak bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre Balat

⁷⁵ BOA. ŞD. 674/29 (lef 2, 4, 9).

ve Hasköy semtleri paçavra tedarik zincirinin merkezinde yer almaktadır. Yalnızca kendi deposunun kapatılması haksız bir rekabet oluşturacağından, tüm depolar hedef alınmadıkça faaliyetlerinden el çekmek istememiştir. Fakat devlet ne zaman ki İstanbul'un tüm depolarını kapatmaya karar verirse o zaman kendisi de işlerini tahliye etmeye razı olduğunu beyan etmiştir. Böyle bir durumda dahi yetkili makamlardan, malların taşınacağı yeni bir yer göstermesini talep etmiştir. Konsolosluk ise kamu sağlığı için alınan kararların kendi vatandaşlarına uygulanmasında hiçbir zorluk çıkarmayacaklarını fakat bu önlemin genel değil, sadece tek bir şahsa uygulanmak istendiğini belirterek muhalefet etmiştir. Konsolosluk; mevcut paçavra tüccarlarının rekabet avantajlarını korumak için pazara yeni giren oyuncuları saf dışı bırakmak istediğine dair bir görüşe sahiplerdir. Onlara göre belki de bu şikâyetin arkasında bir başka paçavra tüccarı bulunmaktadır. Hariciye Nezâreti ise zannedildiği gibi bunun istisnai olarak tek işletmeye dönük olmayıp genel bir uygulama olduğunu belirtmiştir. Osmanlı'nın kararı şehir surları içindeki tüm depolara yönelik olduğundan ticaret yapmak isteyenlerin bu amaca özel tahsis edilen yerlere taşınması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁶

Hasköy'ün sur dışında, Balat'ın ise sur içinde bulunduğu gerçeği göz önüne alınırsa; Rowley'in Hasköy paçavra mağazalarını referans göstermesinin bir dayanağı olmadığı da anlaşılabilir. Sadece Rowley'in iddiaları ve bununla şekillenen İngiliz Sefâreti'nin görüşleri dikkate alınırsa ortada gerçekten bir su-i niyet olup rekabet için yeni bir oyuncunun saf dışı edilmeye çalışıldığı zannedilebilir. Oysaki durum Osmanlı makamlarının aktardığı gibidir. Nitekim Osmanlı vatandaşları da alınan karar üzerine paçavra ve kemiklerini peyderpey Yedikule'ye nakletmeye başlamışlardı.⁷⁷ 2 Şubat 1873 tarihli bir belgeden de görüldüğü üzere mağazaların sur dışına (Yedikule'ye) çıkartılma kararı toplamda on iki devlete gönderilmiş ve bunlardan bir kısmının anında olumlu geri dönüşleri dosyaya yansımıştır.⁷⁸

⁷⁶ BOA. HR.H. 484/4; BOA. HR.TO. 247/7.

⁷⁷ BOA. HR.MKT. 776/79 (lef. 1). Aynı senelerde ham hayvan derisi işiyle uğraşan debbağhânelerin (tabakhâne) malları da Yedikule'de uygun görülen mahallere naklediliyordu. Sebep yine kötü koku yaymalarıydı. BOA. ŞD. 676/11.

⁷⁸ BOA. HR.ID. 1854/6.

Her ne kadar uzun yıllara sirayet eden paçavra – kamu sağlığı tartışması var olsa da bu ürünün birçok insanın geçimini sağlayan bir pazarı olduğu da ayrı bir vakiydi. Esasında yetkililer bu sektördeki faaliyetlerin bitirilmesini değil, belirli şartlar altında ve şehir dışında yürütülmesini istemekteydiler. Bu ticaret meşru kabul edilmekle birlikte, doğal olarak devletin de vergi geliri vardı. Hatta 1872 senesinde çarşı ve sokakların aydınlatılması hususunda yürütülen projelerde senelik gaz masrafının paçavadan alınan vergilerle karşılanması düşünülmüştü.⁷⁹

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde paçavra ticareti çok boyutlu bir özellik ihtiva etmekteydi. Esas olarak kâğıt üretimine dönük bir şekilde hammadde olarak toplanmakta ve ihraç edilmekteydi. Bununla birlikte şehircilik ve sağlık açısından sorunlar üretip diplomatik gerilimlere neden olan bir emtiyaydı. Devlet, kamu sağlığı ve şehir içi düzenlemelere dair aldığı kararları uygulamaya çalışırken, tüccarlar da ekonomik çıkarlarını incelemektedir. İki ayrı bakış açısı çatışma zemini üretmekte ve bir denge sağlama ihtiyacı doğurmaktaydı. Nitekim hükümet de bu ticaretin tamamen yasaklanmasını istemiyor, sadece belirli şartlara uygun olarak yerleşim yerlerinden uzak bölgelerde yürütülmesini talep ediyordu. İzmir Kâğıt Fabrikası gibi teşebbüsler devletin dışa bağımlılığını azaltma çabalarıdır. Bununla birlikte fabrika kendisinden isteneni vermemiştir. Fabrika sahipleri elde ettikleri paçavra toplama imtiyazını fabrikanın ihtiyacı olarak kullanmak yerine yabancı alıcılara satarak bir nevi paçavra tüccarlığına soyunmuşlardır. Bu noktada elde edilen imtiyazın kötüye kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu fiili tekel yaratma durumu yabancı tüccarların ve bağlı oldukları diplomatik temsilciliklerin de itirazlarına sebep olmuştur. Paçavra ihracata konu olması bakımından Osmanlı Devleti'nin küresel ticaret ağlarına entegre olmuş ihraç kalemlerinden biridir. Ancak zamanla bu ürünün genel ihracat içindeki payında düşüş ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da Hasköy, Balat, Kuruçeşme gibi bölgeler paçavra depolarının yoğun olarak faaliyette bulunduğu yerlerdir. Özellikle Cibali ve Balat'ın sur içinde ve Kuruçeşme'nin de yerleşim bölgesinde olması buralarda sürekli hale gelecek bir şikâyet döngüsü ortaya çıkarmıştır.

⁷⁹ BOA. ŞD. 677/38.

Yapılan her yeni şikâyetle devlet yetkilileri konuya müdahil olarak depoların kapatılması için irade göstermiştir. Bununla birlikte tüccarlar ve konsolosluklar devletin bu girişimlerine karşı çıkarak, sorunların on yıllara yayılacak bir duruma gelmesine neden olmuşlardır. Esasında Osmanlı devlet mekanizmasının şikâyetlerden sonra harekete geçtiğini söylemek gerekmektedir. Bununla birlikte devlet kararlı bir duruşla sorunları çözmeye çalışmış ve depoları yerleşim yerlerinden uzaklaştırmak için hem bürokrasisini hem de diplomasisini işletmiştir.

Dış ticaret, kamu sağlığı ve diplomasi kesişiminde yer alan ve üstünde çok durulmayan paçavra, Osmanlı'nın ekonomik yapısını ve devlet aygıtının işleyişini anlamada küçük ama özgün bir örnek sunmaktadır. Bir yandan ticareti geliştirip gelirleri artırmak isteyen bir yandan da halk için korumacı kontrol mekanizmaları uygulamaya çalışan Osmanlı Devleti'nin tek bir ürün üzerinden yaşadığı gerilimlerin ilerleyen yıllarda da devam ettiği söylenebilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadâret - Mektubî Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM.) 426/71.
Sadâret - Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A.}MKT.NZD.) 253/7.
Cevdet - İktisat (C.İKTS.) 37/1813.
Hariciye Nezâreti - Hukuk (HR.H.) 484/4.
Hariciye Nezâreti - İdare (HR.İD.) 1854/6.
Hariciye Nezâreti - Mektubî Kalemi (HR.MKT.) 127/7, 127/12, 212/29, 213/62, 214/2, 519/19, 524/77, 550/63, 673/55, 725/88, 776/79, 840/100, 849/54.
Hariciye Nezâreti - Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR.TH.) 18/58, 36/47.
Hariciye Nezâreti - Hariciye Tercüme Odası (HR.TO.) 146/134, 146/138, 146/146, 171/35, 202/19, 223/22, 223/57, 247/7, 320/32, 492/136, 494/41, 509/19.
Hariciye Nezâreti - Umûr-ı Hukûk-ı Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM.) 219/69.
İrade - Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 273/10579.
Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 448/52, 453/17, 863/80.
Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) 675/1, 674/29, 677/38, 678/27, 2391/8.

Kitap ve Makaleler

Akyol, Edip, “İslâm Medeniyeti’nin Batı’ya Etkileri ile İlgili Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, IV, sy 7 (2006): 117-34.

Amar, Zohar, “Ortaçağ’da Suriye’de (eş-Şam) Kağıt Endüstrisi Tarihi”, Çeviren Murat Öztürk, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy 42 (2005): 289-304.

Arıkan, Zeki, “İzmir Kağıt Fabrikası (1843-1863)”. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, 1998, 300-314.

Arıkan, Zeki, “İzmir Kağıt Fabrikası ile İlgili Belgeler”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVIII, sy 22 (1997): 111-58.

AUZEF’le Sektörün İçinden, 2023.
https://www.youtube.com/watch?v=ulCpTW_pv90.

Aysan, Fatma Nur, *II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Azimli, Mehmet, “Sicilya’daki İslam Medeniyetinin Avrupa’ya Etkileri”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, 2010, 135-57.

Bayraktar, Bayram, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Başkalaşım Sürecinde Ayvalık Şehri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy 84 (1993): 91-119.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Çolak, Filiz, “İl. Meşrutiyet’in İlk Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Dış Ticaretinde İzmir Limanı’nın Önemi”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy 7 (2009): 99-128.

Damlıbağ, Fatih, “Hamidiye Kağıt Fabrikası”, *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy 37 (2015): 19-60.

Dölen, Emre, “İstanbul’daki Sanayi Kuruluşları: Dokuma, Kâğıt, Cam”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: İktisat, Ulaşım ve Haberleşme VI* (2015): 246-50, 252, 254, 256.

Ginsburg, Madeleine, “Rags to Riches: The Second-Hand Clothes Trade 1700–1978”, *Costume* 14, sy 1 (1980): 121-35.
<https://doi.org/10.1179/cos.1980.14.1.121>.

Göçmen, Muammer, “Türklerin Kağıt ve Kağıtçılık Tekniğine Katkıları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs - 1 Haziran 2007*, 2007, 161-70.

Güleç, İsmail, “Osmanlılarda Kağıt ve Kağıtçılık”, *Müteferrika : Dört Aylık Kitabiyat Dergisi*, sy 2 (1994): 85-94.

Hafez, Melis, *Osmanlı’da Tembelliğin İcadı: Geç Osmanlı’da Verimlilik Kültürü*, Ankara: Fol Kitap, 2023.

İlden, Serkan, *Türkiye’de Kitap Konservasyonu Çalışmaları ve Bir Kağıt Restorasyonu Laboratuvarı Kurma Projesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Kağıtçı, Mehmed Ali, “Medeniyetin Öncüsü: Kağıt ve Meraklı Tarihi”, *Yeni Tarih Dünyası*, sy 6 (1954): 51-58.

Lemire, Beverly, “Consumerism in Preindustrial and Early Industrial England: The Trade in Secondhand Clothes”, *Journal of British Studies* 27, sy 1 (1988): 1-24.

Okay, M. Orhan, “İktisatta Millî Düşünceye Doğru -İlk Görüşlerin 100. Yılı-”, *Ahmet Midhat Efendi Kitabı*, 2007, 155-72.

Özen, Mine Esiner, “Kâğıt Filigranları ve Dr. Emel Esin Kütüphanesi Yazmalarından Örnekler”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXVII, sy 2 (2003): 133-52.

Pul, Ayşe, “Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII, sy 1 (2008): 211-38.

Saçlı, Namık, *Osmanlı Devleti’nde Amerikan Ekonomik Varlığı (1850-1908)*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2024.

Senchynne, Jonathan, “Rags Make Paper, Paper Makes Money: Material Texts and Metaphors of Capital”, *Technology and Culture*, 58, sy 2 (2017): 545-55.

Tamgörgü, Ahmet Bulut, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Bir Sorunsal Olarak Çöp*, Ege Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Tamgörgü, Ahmet Bulut, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Paçavracı Esnafının Doğuşu ve Gelişimi”, *Kebikeç*, sy 52 (2021).

Tekin, Engin Cihad, “Osmanlı Kitap Tarihi Araştırmalarının Metodolojik Yaklaşımında Avrupalı Seyyahların Etkisi 1453-1699”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KAREFAD)* VIII, sy 1 (2020): 101-37.

U.S. Department of the Treasury, *Report of the Secretary of the Treasury on the Commerce and Navigation of the United States for the Year Ending June 30, 1850*, Washington, D.C.: Government Printing Office, 1851.

U.S. Department of the Treasury, *Report of the Secretary of the Treasury, transmitting a report from the Register of the Treasury, of the commerce and navigation of the United States for the year ending June 30, 1856*. Washington, D.C.: A.O.P. Nicholson, Printer, 1856.

Üçyiğit, Ekrem, “Ortaçağ İslâm Medeniyetinin Avrupa Medeniyeti Üzerinde Tesirleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, sy 1-2 (1955): 31-45.

Ünver, Metin, “Azaryanlar: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Bir Ermeni Tüccar Aile”, *19-20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri -Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar: 5-7 Ocak 2015, Uluslararası Sempozyum, İstanbul I* (2015): 97-115.

Valente, A. J., *Rag Paper Manufacture in the United States, 1801-1900: A History, with Directories of Mills and Owners*, McFarland&Company. Jefferson, 2010.

Weeks, Lyman Horace, *A History of Paper-Manufacturing in the United States, 1690-1916*, New York: The Lockwood Trade Journal Company, 1916.

Extended Abstract

This study explores rags as a notable export item in the 19th-century Ottoman Empire. Comprised mainly of discarded cotton and linen fabrics, rags were collected from homes, hospitals, military barracks, and shipyards, then stored in warehouses. Before being shipped abroad, they were sometimes subjected to basic processing, such as washing and drying. The primary buyers were paper factories in Europe and the United States, where rags were used as raw material. In cities like İstanbul and İzmir, rag collectors roamed the streets to supply this growing international demand.

In Turkish historiography, rags have been mainly studied in relation to paper production. The paper industry, which originated in China, spread first to the Arab-Islamic world. Archaeological excavations in Palestine have uncovered large quantities of rags, considered evidence of a developed paper industry. Muslims introduced papermaking to Andalusia, from where it spread to Europe. As paper production expanded, rags became a critical raw material and a trade commodity. The first paper production in America was initiated by William Rittenhouse in Germantown, Pennsylvania, in 1690. Over time, paper production transitioned from manual labor to mechanization, but rags continued to be used as a raw material.

In 18th- and 19th-century England, the rag trade held a prominent position. Beyond supplying raw materials for the paper industry, it was also intertwined with the second-hand clothing market. Usable textiles were resold as garments, but as this market declined, so did its economic significance. Rags also played a role in the production of low-quality fabric through the Shoddy and Mungo industry, which processed woolen materials (excluding silk) into yarn for cheap textile manufacturing.

The industrialization and expansion of financial markets in the 19th century brought new debates surrounding the economic value of rags. Since financial systems were built on paper-based assets such as currency and stocks, the transformation of low-cost rags into expensive paper questioned the nature of value creation under capitalism. Once considered waste, rags became an industrial commodity, serving as an example of capital formation. Rags also found a place in contemporary newspapers and literature. J.T. Bell's novel *Little Jim, the Rag Merchant*, highlights the economic contributions of rag collection while contrasting it with begging in terms of morality. His other work, *The Beggar*, tells the story of Anthony, a rag collector who eventually becomes wealthy. These narratives reflected the rags-to-riches theme, reinforcing the idea that hard work could lead to prosperity, an early depiction of the American Dream.

At the beginning of the period under study, a paper factory was established in Izmir. The primary goal of this factory was to reduce the Ottoman Empire's dependence on imported paper. Rags were its main raw material, but during the same period, large quantities of rags were being exported. To control the supply, the factory sought and obtained an exclusive right to collect rags for fifteen years. However, once it secured this privilege, the factory began purchasing rags at very low prices from local merchants. Rather than using all the collected rags for production, it started exporting them for profit, behaving more like a trading company than a manufacturer. These practices led to complaints from rag merchants, who argued that the factory was abusing its monopoly. They protested that rags purchased at low domestic prices were being resold abroad at significantly higher rates. American customs records confirm that large quantities of rags were exported from Izmir to the United States during this period. Local merchants, frustrated by the factory's dominance, petitioned the state for permission to export excess rags themselves. However, due to objections from factory owners, these requests were denied. Instead, the state attempted to appease merchants by slightly increasing the factory's purchase price for rags.

By the second half of the 19th century, Istanbul had become one of the most important centers for rag trade. Districts such as Kuruçeşme, Cibali, Balat, and Hasköy were known for their large rag warehouses. However, some of these warehouses, especially those located in densely populated neighborhoods, sparked significant public controversy. Although John Snow introduced his contaminated water theory in England in 1854, the miasma theory - which held that diseases such as cholera were transmitted through foul-smelling air - remained dominant for decades and continued to shape public perception during this period. In the Ottoman Empire, this belief persisted among both the public and local officials. The unpleasant odors of rag warehouses near residential areas triggered widespread anxiety and led to repeated complaints and administrative intervention.

One of the most well-known warehouse owners in Kuruçeşme was the Belgian citizen Lysen. His warehouse frequently faced complaints from nearby residents and even from the local church. Authorities sought to close it due to ongoing protests. Residents demanded official inspections and reports to confirm the hazardous conditions. The persistent foul odors made daily life in the area unbearable. Although the warehouses' stench was not scientific proof of disease transmission, the dominant miasma theory of the time led to widespread fear. When the warehouse was established in 1864, efforts to shut it down began immediately. However, due to the capitulations granted to

foreign states, the store owned by the Belgian merchant could not be closed right away. Although the facility was officially shut down in 1868, archival documents suggest that it continued operating informally. As a countermeasure, Lysen demanded compensation from the Ottoman government for his financial losses. In response, the government sought legal advice from Parnis Efendi, a legal consultant, but the process remained stalled for some time.

In 1871, an English citizen, Sr. Roolake, rented two warehouses in Kuruçeşme and began operations. The Ottoman government also sought to close this business and informed the British Embassy. However, the embassy defended its citizen, arguing that rag warehouses existed throughout Istanbul, yet only British-owned businesses were being targeted for closure. The Ottoman administration, on the other hand, responded that all warehouses located in residential areas of the capital would be closed. In reality, the government did not intend to eliminate the rag trade, which was a source of tax revenue, but rather to relocate it outside urban areas.

By the early 1870s, following the legal struggles with Belgian merchant Lysen and British merchant Sr. Roolake, the issue finally evolved into a legal dispute. Lysen's claims for compensation were taken to court. Although this was what the Belgian side initially sought, they became uneasy once the matter reached the judiciary. Had the issue remained within Ottoman bureaucratic circles, they would have had opportunities to intervene through diplomatic channels. However, they had no such leverage over Ottoman court decisions.

The Ottoman government was not entirely opposed to paying compensation but insisted that the issue be resolved through a judicial ruling. After the case was transferred to court, Lysen handed over all his business operations in Istanbul to a German company. The agreement between the two parties included a transfer of the compensation claim as well. However, the Ottoman government had not yet made any official decision regarding compensation payments.

Another rag warehouse established in the 1850s was located within the walls of Istanbul and belonged to Azaryan, an Armenian by origin who later acquired American citizenship. The Azaryan family had been a well-known commercial family in Istanbul since the 1830s, engaged in various trades. Azaryan operated warehouses in Cibali, where rags were stored for export. However, since Cibali was within the city and had been the subject of complaints, authorities sought to close the warehouse. Initially, Azaryan accepted this decision, but he later resisted. As the stored goods were being

evacuated by sea transport, he intervened and returned them to the warehouse.

In his objection, Azaryan argued that rags were being collected throughout Istanbul, yet only his warehouse was being shut down. Since Azaryan was an American citizen, the United States legation intervened and defended him. With diplomatic backing, Azaryan requested an official license for his warehouse. The American representatives refused to back down, citing the capitulatory privileges granted under the 1830 treaty between the Ottoman Empire and the United States. Like their British and Belgian counterparts, the American diplomatic mission also resisted efforts to close the warehouses.

By 1870, it appears that the Ottoman government attempted to transfer control of the entire rag trade in Istanbul to two British merchants. Upon examining the agreements between the merchants and the government, it becomes evident that this was actually an attempt to establish a monopoly. According to the agreement, all existing warehouses in Istanbul would be closed, new warehouses would be built outside the city in Yedikule, and rag collectors would be required to deliver their goods exclusively to the new company's warehouses. This agreement would have rendered dozens of rag traders jobless overnight. Although the agreement reached the contract and regulation stage, neither of the two British merchants was mentioned in later documents, nor were the existing warehouses in Istanbul actually shut down. This suggests that the monopoly attempt ultimately failed.

However, archival documents indicate that the justification for this attempted monopoly was rooted in public health concerns. Even though the commercial monopoly was not realized, the government's intention to relocate rag warehouses from densely populated neighborhoods to more suitable and distant areas persisted. This is evident in the 1872 case involving the British citizen Rowley, whose warehouses in Balat were ordered to be closed and relocated to Yedikule.

The trade of rags in the Ottoman Empire was a complex economic activity, serving as a raw material for paper production and export while simultaneously generating urban, public health, and diplomatic challenges. The Ottoman government sought to enforce public health regulations and urban policies, whereas merchants prioritized their economic interests, leading to ongoing tensions. Rather than banning the trade entirely, the government attempted to relocate it to areas outside residential districts.

The İzmir Paper Factory, established to reduce foreign dependence, ultimately misused its monopoly privileges, engaging in rag trading instead of production. This practice provoked objections from both local and foreign

merchants, as well as diplomatic representatives. Over time, the significance of rags in Ottoman exports diminished, reflecting broader transformations in global trade.

In Istanbul, as previously discussed, Hasköy, Cibali, Balat, and Kuruçeşme were central hubs for the rag trade, yet their location in residential areas led to continuous complaints. Ottoman authorities repeatedly intervened to close down warehouses, but opposition from merchants and foreign consulates prolonged disputes for decades. While the state largely acted in response to public complaints, it remained determined to implement policies aimed at relocating warehouses.

As a commodity at the intersection of foreign trade, public health, and diplomacy, rags provide a distinctive perspective on the Ottoman Empire's economic structure and governance mechanisms. The state's ongoing struggle to balance trade expansion with regulatory enforcement continued in later years, reflecting broader challenges within Ottoman economic and administrative policies.